

De achterkant van de bevrijding

Bertram Mourits

DE ACHTERKANT VAN DE BEVRIJDING

Schrijvers tussen angst en onafhankelijkheid
in de Tweede Wereldoorlog

UITGEVERIJ PLUIM
AMSTERDAM/ANTWERPEN

Eerste druk, april 2022

© Bertram Mourits

Omslagontwerp Wouter De Boeck
Typografie binnenwerk Perfect Service
Auteursfoto Merlijn Doomernik
Productiebegeleiding Tim Beijer
Drukkerij Wilco, Amersfoort

ISBN 978 94 932 5652 1

NUR 680

www.uitgeverijpluim.nl

Inhoud

- De sfeer is gemoedelijk: inleiding 7
1. 'Goddank, de crisis is voorby'. De bevrijding in brieven, dagboeken en gedichten 13
 2. 'Een rotstreek'. Hoe Roel Houwink verdween uit de Nederlandse literatuur 36
 3. Van veelbelovend naar fout. Enthousiast over de bezetter 51
 4. Institutionele spaanders. Het werk van de Eereraad voor de Letterkunde 88
 5. Doorschrijven onder alle omstandigheden. Een versplinterde literaire wereld 112
 6. Onverwachte terugkeer en andere verhalen van Joodse schrijvers 132
 7. In Duitsland. Gedwongen of vrijwillig 157
 8. De zaken gaan door. Over uitgevers en tijdschriften 173
 9. Het probleem van verzetspoëzie. Een literair tijdschrift ontwikkelt zich 196
 10. Een leven lang rekenschap. Alfred Kossmann in Duitsland 216
 - De prijs van angst: slot 233
 - Noten 249
 - Literatuur en verantwoording 258
 - Register 266

De sfeer is gemoedelijk

Inleiding

In de nazomer van 2021 wordt er gedemonstreerd in Amsterdam. Ongeveer twintigduizend mensen hebben zich verzameld om te protesteren tegen de dan geldende coronamaatregelen, velen van hen hebben ook nog andere redenen tot demonstreren. Er is een Tweede Kamerlid aanwezig dat verklaart het gezag niet meer te erkennen en er lopen mensen rond met een Jodenster, omdat ze die vergelijkbaar vinden met de QR-code die bewijst dat je gevaccineerd bent tegen de ziekte. Er zijn veteranen in uniform en vertegenwoordigers van de extreemrechtse actiegroep Voorpost, die de belangen behartigt van hen die behoren tot ‘de Nederlandse etnische gemeenschap’. Een verpleegkundige draagt een bord met ‘Nie wieder Ausweis’, een andere demonstrant verklaart dat hij ‘liever dood is dan slaaf’. Er wordt geroepen dat Nederland een dictatuur is geworden. NRC doet verslag van die demonstratie en noemt de sfeer ‘niet guur, eerder gemoedelijk’.¹

Een paar dagen daarna wordt in Groningen gedemonstreerd tegen de woningnood, vooral onder studenten. Die is er elk jaar rond het begin van het studiejaar, maar het wordt steeds erger en de huurprijzen worden alsmaar hoger. Radio 1 doet er verslag van. Lara Billie Rense interviewt een woordvoerder van de studenten en vraagt: ‘Het Rijk loopt achter met het opvangen van asielzoekers en statushouders. Moeten jullie studenten

voorrang krijgen?’ De student reageert een tikje verbouwereerd, dit is ‘geen eerlijke vergelijking’. Rense dringt aan: ‘Het gaat om de beschikbare ruimte die verdeeld moet worden over iedereen die een woning nodig heeft.’²

Twee weken eerder hadden jongeren bij een opvangcentrum in Harskamp gedemonstreerd tegen de komst van Afghaanse vluchtelingen. Er waren leuzen geroepen als ‘Auschwitz open for blacks’, en er werd vuurwerk afgestoken om een oorlogsfeertje te creëren en de vluchtelingen angst aan te jagen. De premier reageerde geschokt, vooral vanwege de plek waar de demonstratie werd gehouden.³

Drie momenten waarop angst voor een onberekenbare overheid en afkeer van wat men niet kent, samenkomen. Vluchtelingen, asielzoekers, statushouders: ze worden als bedreigend ervaren voor de eigen omgeving. En er is geen vertrouwen in de overheid als instantie die iets zou kunnen oplossen, of in de democratie als mogelijkheid om iets te veranderen. Het zijn slechts drie momenten, maar ze zijn moeiteloos aan te vullen: veel Nederlanders voelen zich niet veilig.

In het jaar ervoor had ik me voor een onlinetentoonstelling van het Literatuurmuseum verdiept in de rol van schrijvers voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog. In 2020 werd 75 jaar vrijheid gevierd en het leek me interessant om te onderzoeken wat de bevrijding had betekend voor schrijvers die de fôúte keus hadden gemaakt. Aanvankelijk was een zeker leedvermaak niet vreemd aan die onderwerpkeuze. Het is niet onprettig om te zien hoe schrijvers die de lof hadden gezongen van het nationaalsocialisme, kort na de oorlog ontdekten dat ze zichzelf daarmee buitenspel hadden gezet. Maar naarmate ik meer brieven las, was het onmogelijk om niet ook een zeker begrip te gaan voelen voor deze ‘foute schrijvers’. Ja, er zaten wel enkele uitgesproken na-

zi's tussen, maar sommigen wilden eigenlijk niet veel meer dan hun gezin te eten geven en het dak boven hun hoofd behouden. Anderen waren daadwerkelijk bang dat de beschaving die hun zo lief was, op het punt stond overwoekerd te worden door de 'massa'. Het was veel gemakkelijker om in het verkeerde kamp terecht te komen dan ik me had gerealiseerd. De vrees dat de beschaving onder druk stond, was namelijk wijd verspreid. Cultuurpessimisme was in de mode en er bestond angst voor wat die cultuur zou kunnen aantasten: communisme, massacultuur en feminisme (vrouwenstemrecht!) werden als bedreigend gezien voor het christelijke fundament waar de Nederlandse samenleving op was gebouwd.

Op die angst werd door extreemrechts in de jaren twintig en dertig behendig ingespeeld. Het kwam met een duidelijk alternatief verhaal in de vorm van het fascisme, en met een heldere zondeboek: het Joodse volk. En dan kon het hard gaan. Je hoeft slechts van de westerse cultuur te houden, overtuigd en bezorgd te zijn of in je levenshoud te willen voorzien, en voordat je het wist, besloot na de oorlog een splinternieuwe instantie als de Eereraad voor de Letterkunde namens het Militair Gezag dat je tien jaar lang niet meer mocht publiceren.

Een eeuw later is het wantrouwen in de overheid groter dan het in lange tijd is geweest. Opnieuw duikt het verlangen naar sterk en zakelijk ingrijpen op en wordt de vrees uitgesproken dat het land niet in staat is vluchtelingen op te nemen. Het verhaal dat politici alleen uit zijn op macht en eigenbelang wordt gretig gedeeld, en dat gebeurt op een 'gemoedelijke' bijeenkomst, waar een breed palet aan bezwaren tegen de regering wordt geuit en 'vrijheid' een sleutelwoord is. De coronapandemie heeft de boel nog eens op scherp gezet, en dan kan het hard gaan. Voordat je het weet, sta je samen met nazi's te demonstreren tegen de de-

mocratie, zelfs al vind je het vooral jammer dat Lowlands niet is doorgegaan.

Wat gebeurt hier? De kreet ‘nie wieder Auschwitz’ is toch niet bedoeld om er woordspelingen mee te maken? Hoe kan angst voor een ziekte uitlopen op ondermijning van de democratie? We weten toch dat nazi’s de ruimte geven even erg is als nazi zijn? En we schamen ons inmiddels toch voor onze houding tegenover Joodse vluchtelingen aan het eind van de jaren dertig? We hadden toch geleerd dat we niet mochten zwijgen?

Dit boek gaat over Nederlandse schrijvers voor, tijdens en kort na de oorlog. Het verhaal begint direct na de bevrijding: met de grote vreugde en het pijnlijke indalen van het besef wat er allemaal gebeurd was. Voor veel schrijvers vormde de bevrijding de afsluiting van een periode van stilstand en onmacht, en de mogelijkheid tot een nieuw literair begin. Maar voor schrijvers die als ‘fout’ de geschiedenis in zijn gegaan, was de bevrijding het moment van de waarheid: wie in de jaren dertig optrok met nazi’s, maakte zich daar in de jaren veertig zelden van los en zou er tot in de jaren vijftig, en soms nog langer, boete voor doen. Sommigen hadden de keuze voor collaboratie uit volle overtuiging gemaakt, anderen lieten zich het nazisme in rommelen, terwijl ze ervan overtuigd waren vaderlandslievend bezig te zijn.

Ik beschrijf de manier waarop dat oordeel gevelde werd met de ‘zuiveringen’ in de literaire wereld. Tijdschriften, uitgeverijen en andere literaire instanties hadden ook een weg gezocht, waarbij de ene principiëler te werk ging dan de andere. Schrijvers die zich van politiek wilden onthouden, kregen het soms zwaar te verduren. Ze probeerden te overleven door te blijven schrijven. Soms had dat geen gevolgen, soms werden ze na de oorlog als misdadigers veroordeeld. En dan zijn er schrijvers die geen enkele keuze hadden, zoals de gezonde jonge mannen die

als dwangarbeider aan de slag moesten in Duitsland, en vooral de Joodse schrijvers, wier aandeel in de literaire wereld vrijwel verdween.

Schrijvers zijn gewone mensen, ze hebben behalve boeken en artikelen ook persoonlijke papieren sporen nagelaten. Brieven, dagboeken en andere documenten die kunnen verduidelijken wat ze echt dachten, overwogen en vreesden. Elke schrijver heeft een ander verhaal – daarom kon dit geen chronologisch verteld boek worden. Want terwijl de ene schrijver nadenkt over een nieuw tijdschrift, duikt de andere onder. Waar de een recensies schrijft voor een nazi-tijdschrift, brengt de ander illegale blaadjes rond in Den Haag. De een staat gedwongen gaten te graven in Duitse grond, de ander meldt zich vrijwillig voor de strijd aan het Oostfront. Allemaal verhalen die tegelijk konden plaatsvinden: van twijfelachtig periodiekje tot concentratiekamp.

De geschiedenis herhaalt zich nooit een-op-een, en de rol van de literatuur is sinds begin vorige eeuw ingrijpend veranderd. Toch kan er van de literatuurgeschiedenis wel iets geleerd worden. Door naar uiteenlopende schrijvers te kijken en je in te leven in de overwegingen die ze hadden en de keuzes die ze maakten, door te zien hoe sommige van hen aan de kant van het nationaalsocialisme terechtkwamen, wordt duidelijk hoe angst en pessimisme kunnen leiden tot ondergraving van de democratie. De gevolgen daarvan zijn nooit helemaal te voorzien, maar dat het een gevaarlijk spel kan zijn, is wel gebleken.

I. 'Goddank, de crisis is voorby'

De bevrijding in brieven, dagboeken en gedichten

Op 7 mei 1945 is het overal bekend: Duitsland heeft zich overgegeven, Nederland is bevrijd. Het leidt tot de beelden van de bevrijding die iedereen kent en waar de vreugde vanaf spat. Blij mensen onthalen dappere soldaten uit Polen, Canada en Engeland die zwaaiend door de straten rijden. Zoals Remco Campert het zich herinnert in 'Niet te geloven':

grootse dronkenschap
van de bevrijding:
het water was whisky geworden.

Alles zoop en naaide,
heel Europa was een groot matras
en de hemel het plafond
van een derderangshotel.

En ik bedeesde jongeling
moest nodig
de reine berk bezingen
en zijn bescheiden bladerpracht.

Campert portretteert zichzelf als een verlegen jonge dichter die romantische verzen zit te maken over de natuur, terwijl de rest

van het land uitgelaten feestviert. Overal worden evenementen georganiseerd, want de ellende is voorbij. Iedereen kan opgelucht ademen, het juk gaat van de schouders en het land kijkt terug in verdriet en met vastberadenheid vooruit. Nu is het een kwestie van de puinhopen opruimen, alles bijeenrapen, elkaar terugvinden en opgelucht ademen wanneer dat kan, of rouwen wanneer dat niet kan.

Vreugde en opluchting overheersen ook bij Nederlandse schrijvers. Vreugde dat een periode van angst en dreiging voorbij is, opluchting dat ze weer aan het werk kunnen, al zal het nog maanden duren voordat voedsel, elektriciteit en papier weer net zo vanzelfsprekend beschikbaar zijn als voor de oorlog.

Trotse vlag

Schrijvers wordt gevraagd aan de vreugde bij te dragen. Zo neemt de katholieke schrijver Anton van Duinkerken zitting in de commissie die eind juni 1945 in Amsterdam de festiviteiten organiseert. Het wordt een bijzondere gebeurtenis onder moeilijke omstandigheden, schrijft Van Duinkerken in de inleiding van de *Feestgids*, het programma van alle activiteiten die in Amsterdam plaatsvinden. Men moest flink improviseren ‘doordat de bezetter ons veel leed heeft aangedaan en ons van veel stoffelijke middelen, die de feestviering konden verhoogen, heeft beroofd’. Het is een enorme organisatie met een feest door de hele stad dat vier dagen zal duren, met lezingen, huldigingen, sport en spel (van het Ajax-stadion tot het Amstelparkbad), een cabaretvoorstelling, enzovoorts. Door een tragisch auto-ongeluk waarbij zijn rechterarm verbrijzeld raakt, kan Van Duinkerken zelf nergens bij zijn.

Martinus Nijhoff schreef voor *Vrij Nederland* twee gedichten

over de bevrijding. Zijn vreugde is beschaafd vormgegeven en de dubbelzinnigheid van Nijhoffs beste poëzie ontbreekt; deze boodschap moest duidelijk overkomen. 'Wij zijn vrij' is geschreven vanuit het perspectief van de Nederlandse vlag, en het is ronduit bombastisch. Het 'trotsche rood heeft zich getooid / met bloed' en 'Een nieuwe reis vangt aan'. Het is van een nationalisme dat in de Nederlandse poëzie zelden nog opklinkt, een toon die rechtstreeks in het verlengde ligt van de verzetspoëzie en die niet vaak meer gebruikt zou worden, of het moest ironisch zijn. Dat was Nijhoff niet. Hij schreef nog een tweede gedicht, 'Tot de gevallen':

Gij dooden, die den dag niet meer beleeft
voor ons door uw heldhaftig bloed gekocht,
gij die verbitterd in 't verborgen vocht
en in een kamp of in een kerker bleeft,

o laat het woord, dat uw laatste ademtocht,
ontstijgend met uw ziel, gestameld heeft,
weer hooren, opdat g'ons een teeken geeft
dat zelfs de dood het niet heeft overmocht.

Ziet, 't vlagdoek dat uw baar niet heeft gedekt
ontplooit zich boven ons, en 't volkslied dat
u bleef onthouden zet zijn klanken in...

En wij verstaan, in de onze opgewekt,
uw stem in 't feestgedruisch van veld en stad:
'Leev' Nederland! Leve de Koningin!

De sfeer van de naoorlogse dagen had Nijhoff goed getroffen: nationalistisch, zelfvoldaan, koningsgezind, traditioneel. Zelf

was hij in de oorlog actief geweest voor het illegale Vrij Nederland, en deze gedichten waren met een duidelijk en ondubbelzinnig doel geschreven: een zo groot mogelijk publiek te laten genieten van in poëzie gegoten vreugde. ‘Wij zijn vrij’ verscheen in 20 000 exemplaren op de dag van de bevrijding – Nijhoff had de gedichten al ruim een maand eerder geschreven. Hier was geen lyrisch ik aan het woord: het was gans de bevrijde natie, gepersonifieerd door de vlag in het eerste, en door de overledenen in het tweede gedicht. ‘Tot de gevallenen’ verscheen in Vrij Nederland van 12 mei 1945 – en een paar maanden later nog eens als rijmprint.

Het land bij elkaar brengen, dat was ook het oogmerk van ‘Bevrijdingsdag’, een gedicht van de toen populaire katholieke schrijver Bertus Aafjes, dat als rijmprint werd uitgegeven. Aafjes pakte het heel anders aan dan Nijhoff; geen bombast, maar een simplistische tekst die gezongen kon worden op de melodie van ‘Drie kleine kleutertjes’: ‘Drie Canadezen, die zaten op een jeep.’

Aafjes had ook tijdens de oorlog gedichten geschreven waarin hij zijn oorlogservaringen had verwerkt, en dat waren meestal persoonlijke en genuanceerde verzen geweest: geen expliciete verzetspoëzie. Aanvankelijk lezen we over een poëtische zoeker (‘wie beheert het lyrische moment / Dat niet met rijm en regel werd ontsloten’), een stadswandelaar, muzikliefhebber, religieuze vrijbouter – wiens gedichten naarmate de oorlog vordert steeds donkerder worden, al zijn de verwijzingen naar de ellende grotendeels impliciet. Pas aan het eind van de oorlog zegt Aafjes waar het op staat: ‘t Oorlogsrumoer is tot mijn hof gekomen’, stelt hij vast. Wanneer het nieuws over Duitse militaire nederlagen hem bereikt, hangt hij met zijn vrienden ‘schier zinloos van geluk uit ’t venster’. Aafjes schrijft niet alleen in die vrolijke rijmprint over de bevrijding, maar ook in een opvallend

sober en persoonlijk gedicht, waarin hij zich vooral bevrijd voelt omdat de hele natuur aan zijn voeten ligt en alles weer mogelijk lijkt te zijn.

Hij was in de oorlog principieel geweest – hij meldde zich niet aan bij de Kultuurkamer, het instituut dat door de Duitse bezetter was ingesteld om het culturele leven op nationaalsozialistische manier te herstructureren. Zijn werk verscheen dus clandestien. Niet dat hij met de meeste van die gedichten een groot risico liep; hij werd pas expliciet anti-Duits toen de overwinning van de geallieerden onontkoombaar bleek. Roekelozer was zijn sociale gedrag en dat van sommige vrienden: toen Ed. Hoornik en Gerard den Brabander, dichters met wie hij graag in de kroeg zat, zich steeds uitdagender gingen gedragen ondanks het feit dat ze ondergedoken waren, werd Aafjes zenuwachtig en overwoog hij hen te waarschuwen. Hij schreef een lange brief ‘waarin ik hun ervan wou overtuigen dat zij hun gedragslijn dienden te veranderen, omdat zij onherroepelijk tegen de wand liepen’. Hij verstuurde de brief niet, opdat hij niet ‘ineens de zedenmeester zou gaan uithangen’. Hij was wel kritisch: hun roekeloosheid had iets decadents: ‘Mijn bezwaar tegen dit alles was dat Eddie en Gerard uit een soort l’art pour l’art onvoorzichtig waren.’¹

Hoornik – die zich al voor de oorlog duidelijk had uitgesproken tegen de Duitsers – werd inderdaad gearresteerd na een liederlijk feest (nota bene de boekpresentatie van een illegale dichtbundel) waarbij hij uit het raam hing, nog niet ‘schier zinloos van geluk’ als in het gedicht over de bevrijding, maar wel luidruchtig. Het had noodlottige gevolgen: hij kwam uiteindelijk in Dachau terecht. Aafjes was behoedzamer, dook onder en verhuisde voor de zekerheid naar Friesland. Daar voorzag hij in zijn levensonderhoud met voorschotten voor romans die hij niet verwachtte te schrijven en met clandestiene dichtbundels waar-

in hij getuigde van zijn liefde voor de natuur. En hij werkte aan het boek dat in 1946 een grote bestseller zou worden: *Een voetreis naar Rome*. Het was de poëtische verwerking van een reis die hij al in 1936 had gemaakt – ironisch genoeg dus naar het land waar fascistten toen meer dan tien jaar de regering vormden. Dat speelde in zijn dichterlijke reis geen rol; het ging hem niet om politiek, maar om de klassieke cultuur. Het land der dichters, de antieke beschaving, Aafjes vindt daarin de inspiratie om met volle glorie opnieuw te beginnen:

Wij vergaan in de smeltkroes van het lijden
Langzaam tot het goud van een nieuw bestaan

Dit optimisme was precies wat direct na de oorlog door veel lezers werd gewaardeerd, het zijn gedichten ‘waarvan men zeggen kan, dat zij in het begin, aan het einde en in het midden schoon zijn. [...] En dies verspreiden zij een geluk, dat na zooveel leelijks en gemeens, kostbaar is te noemen’, aldus Jan Engelman.² Het werk was mooi, het was ongecompliceerd en omdat het zich in 1936 afspeelde, zat er geen nare echo van de concentratiekampen in.

De katholieke kringen waaruit Aafjes voortkwam, waren er minder blij mee vanwege het hedonisme van de hoofdpersoon. Aafjes vond dat niet leuk, maar de stevigste kritiek volgde pas jaren later, nadat hij zich tegen de poëzie van de Vijftigers had uitgesproken. Zijn poëzie raakte uit de mode en inmiddels worden liefhebbers van het werk bijna als exotisch beschouwd, zoals Bas Heijne het een halve eeuw later met gevoel voor melodrama omschrijft: ‘De lezers die het gedicht van Aafjes mooi vonden, zijn onbegrijpelijke wezens geworden, afkomstig uit een cultuur die alleen uiterlijk nog lijkt op de onze.’³

Oude bekenden

Er worden in die eerste bevrijde dagen veel brieven geschreven om het contact te herstellen, bij te praten, te peilen wat er gebeurd is. Ook in de brieven overheersen opluchting en vaderlandsliefde, al gaan die wel gepaard met zorgen over hoe het de mensen zal vergaan die zoveel verschrikkelijks hebben doorstaan.

Arthur van Schendel had de oorlog in Italië meegemaakt, waar hij al zo'n dertig jaar woonde vanwege de gezondheid van zijn vrouw. Het was daarom voor hem wel iets gemakkelijker geweest om te overleven dan voor veel andere Nederlandse literatoren, maar ook de productieve Van Schendel had hevig onder de oorlog geleden. De dood van E. du Perron en Menno ter Braak had enorme indruk gemaakt: het waren belangrijke figuren in zijn literaire omgeving. Omdat hij zich niet had aangemeld bij de Kultuurkamer, konden er geen nieuwe titels verschijnen. Hij moest zich in de schulden steken om tijdens de oorlog in zijn levensonderhoud te voorzien, zelfs al had hij flinke financiële steun gekregen van de overheid.

Ook in Italië lag de infrastructuur in puin. Er reden geen treinen en de haven van Genua was onbruikbaar. Op 2 juni 1945, vijf weken na de bevrijding van Italië, schrijft Van Schendel een brief aan Jan Greshoff, waarin hij een beeld geeft van zowel het isolement als de schok: 'Vyf weken geleden werd het hier vry en we keerden dadelijk terug, al waren er nog geen meubelen in het huis, dat veel beschadigd is en geen enkele heele ruit meer heeft. [...] Uit Holland geen bericht, van niemand. Tot het vorig jaar bleven Hein 's Gr[avesande] en Jan van Nylen trouw schryven, quasi-opgewekt, al kon je merken wat ze te verduren hadden.' Van Schendel zelf had een hersenbloeding gekregen: 'ik kan nog niet met een potlood schrijven en ik praat krom als een kind'.

Korte tijd later schrijft hij een brief aan Karel en Freddie Nieuwkerk, de zonen van Han Nijkerk, een vriendin van de schrijver; twee jongemannen met wie hij tijdens de oorlog al had gecorrespondeerd over zaken als schoolrapporten. Ook hun vertelt hij over de vernielingen.

Eerst kwam die verrassing van den brief van je Moeder en daarna twee brieven van jullie. Ik heb er, waarom weet ik niet, nooit aan getwyfeld dat jullie jongens er door zouden rollen, maar wel vermoedde ik dat jullie het soms hard zouden hebben, wat heb ik dikwyls gewenscht dat ik jullie hier had. Maar goddank, de crisis is voorby, jullie zullen je heele leven het gevoel hebben dat je in je jonge jaren een nachtmerrie hebben gehad. [...] Er is zooveel kapot. In ons huis niet alleen de ruiten, en dat zyn er zoowat 90, ook het trappenhuis werd door een bom getroffen en een huis er naast staat er niet meer. Het laatste jaar zaten wy in een klein optrekje in de bergen dichtby en vandaar konden wy elken dag zien wat de vliegmachines deden.

Daar kwam nog bij dat de Duitse bunkers het uitzicht verpest hadden: 'De zee is alleen te zien vanaf de eerste verdieping'. De brief aan deze jongens is monterder van toon dan wat hij aan Greshoff schreef, maar het ging niet goed met Van Schendel. Hij verhuisde korte tijd later terug naar Amsterdam en zou niet lang daarna in 1946 aan de gevolgen van zijn hersenbloeding overlijden.

Schrijfmachine

Er waren Nederlandse schrijvers die heel andere problemen hadden. F. Bordewijk bijvoorbeeld. De advocaat-schrijver die

voor de oorlog met zijn strenge novelle Bint wel eens van fascistische sympathieën werd verdacht, had zich in de oorlog bij het kunstenaarsverzet aangesloten. Het leek erop dat hij de oorlog redelijk ongeschonden zou doorkomen, maar op 3 maart 1945 ging het alsnog mis. Toen werd het Haagse Bezuidenhout door de Engelse luchtmacht gebombardeerd, waarbij zijn huis met de grond gelijk werd gemaakt. En niet alleen het zijne: door de rekenfout van de geallieerden kwamen er meer dan vijfhonderd mensen om het leven. Het was de bedoeling geweest om Duits afweergeschut onschadelijk te maken dat zich in het Haagse Bos zou bevinden.

Bordewijk en zijn familie raakten niet gewond, maar hadden niets meer en gingen ‘op een schoen en een slof naar Leiden’, zo vertelt Bordewijk aan Top Naeff, een van de weinige schrijvers met wie hij regelmatig contact had. Vlak na de bevrijding schrijft hij haar en ondanks alle ellende die hij de laatste oorlogsmaanden had meegemaakt, overheerst de vreugde – zij het wel meteen met de nodige reserve.

Heerlijk, en ook nog grootendeels onvatbaar voor ziel en verstand, dat we bevrijd zijn. De zwarte tijd ligt opeens ver, – en dit is niet goed. De mensch moet zich blijven herinneren wat de barbaarsche schobbejak hem aandeed. Indien ik het voor het zeggen had voerde ik al op de 1e klasse van de lagere school een verplicht propaganda-uur in om haat, wantrouwen en waakzaamheid levendig te houden; en zoo moest het dan doorgaan tot de hoogste klasse van HBS en Gymnasium. En een leerstoel aan alle academies!

Bordewijk dacht erover na hoe het verder moest en wat de rol van het onderwijs kon zijn. Hij zou daarom een actieve rol gaan spelen in de verwerking van de Duitse bezetting in het Neder-

landse literaire leven. Maar bovenal verheugt hij zich op de mogelijkheid om weer te kunnen uitgeven. Hij schrijft Naeff:

Bent u nog actief geweest op letterkundig gebied, zij het uiteraard slechts oppottenderwijs, om daarna in het licht te treden bij herstel van de vrije pers?

‘Slechts oppottenderwijs’ – want Naeff noch Bordewijk had zich aangemeld bij de Kultuurkamer, zodat er niets nieuws van hen was verschenen. Zelf had hij drie boeken bijna afgerond (Naeff antwoordt dat ze ‘lang niet zo vlijtig’ is geweest) en er waren nog enkele praktische zaken te regelen. Om te beginnen de gevolgen van het bombardement op zijn huis, waarbij hij zijn ‘geheele have, tot het allernoodzakelijkste toe – mijn schrijfmachine en attributen inbegrepen’ was kwijtgeraakt. Hij schreef hierover aan Jos Gielen, minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Op een schrijfmachine overigens, vermoedelijk van het kantoor waar hij werkte als advocaat, en dat terwijl Bordewijk zijn beroep liefst loskoppelde van zijn literaire activiteiten.

Bordewijk stelde zich in die brief op ingetogen ironische manier voor: ‘Zonder blijk te willen geven van zelfoverschatting meen ik te mogen aannemen dat ik ten Departemente niet algeheel onbekend ben.’ Hij had wel enig recht om dat te schrijven, niet alleen vanwege zijn schrijversroem, maar ook omdat hij betrokken was bij de culturele zuiveringen die nodig werden geacht om het literaire landschap te herstellen. Het is moeilijk voorstelbaar dat een schrijver die zo’n grote rol speelt in het Nederlandse literaire leven, bij de overheid moet bedelen om een schrijfmachine. Toch is dat wat Bordewijk op 27 januari 1947 doet, en waarschijnlijk is de spottende toon mede ingegeven door zijn ergernis over de onzorgvuldige manier waarop er van

uit de regering was omgegaan met de Eereraad voor de Letterkunde waarvan Bordewijk voorzitter was – meer hierover in het vierde hoofdstuk.⁴

Hij schrijft die dag een tweede brief aan het ministerie, ditmaal gericht aan de ‘Rijkscommissie voor Advies inzake het uitgeven van boeken’. In 1946 was van hem eindelijk weer een nieuwe roman verschenen, *Eiken van Dodona*, en de eerste druk was al snel uitverkocht. In de brief vraagt hij om ‘een papiertoewijzing voor den herdruk’, want papier is kort na de oorlog nog schaars. Hij kreeg waarom hij vroeg en *Eiken van Dodona* was nog in hetzelfde jaar weer verkrijgbaar.

Spreekbuis

Het is logisch dat er in de eerste maanden na de oorlog veel werd geschreven over de overgang van bezetting naar bevrijding. Heel wat schrijvers uitten hun persoonlijke vreugde, anderen spraken hun zorg uit over de bestendigheid van het fascistisch gedachtegoed en sommigen voelden de verantwoordelijkheid om als spreekbuis van het land op te treden, om literair te verwoorden wat de mensen bezighield.

De dichter Ida Gerhardt bijvoorbeeld schrijft in haar bevrijdingsgedicht over het nationale bewustzijn, meer dan over haar persoonlijke emoties. De opluchting en de wens opnieuw te beginnen overheersen in ‘Een nieuw lied’:

5 Mei 1945

Ik sloeg de luiken open, –
daar lag het groene land,
van licht en wind belopen
van wateren omrand.

Hoe schoon lag het te blinken
die morgen in de Mei!
Mijn fonklend land was vrij.

Het is opvallend dat Gerhardt, nadat ze de luiken openslaat, de bevrijding viert namens 'het land'. Pas in de slotregels wordt ze persoonlijk, wanneer ze niet alleen over het land schrijft, maar ook vreugdevol vaststelt dat met het land ook haar hart is bevrijd.

Hoe zoet is het te zingen
te morgen en te Mei,
hoe blinken alle dingen!
Mijn land, mijn hart is vrij!

Ook Ina Boudier-Bakker volgde de ontwikkelingen tijdens de oorlog op de voet. Ze schreef erover in een dagboek, dat overigens niet voor publicatie was bedoeld en pas in 2013 werd uitgegeven. Boudier-Bakker was in de jaren twintig een geliefde schrijfster, maar onder invloed van de misogynie literaire kritiek brokkelde haar reputatie in de jaren dertig af. Dit was de periode waarin de kwalificatie 'damesroman' een gewone manier was om een boek af te branden. Vooral Menno ter Braak was genadeloos – die meende haar op plagiaat betrapte te hebben (slordig brongebruik was het in elk geval) en ook schrijfster en historica Annie Romein-Verschoor kon er wat van. Zij noemt de roman *Het beloofde land* 'de fantasie van een fantasieloze' en beschouwt de auteur als een schrijfster die met 'dilettantenhand' te werk ging.⁵ Deze besprekingen lieten Boudier-Bakker niet onverschillig en droegen eraan bij dat haar schrijverschap in een impasse raakte.

Toch bleef ze schrijven wanneer ze de behoefte had om greep

te krijgen op de werkelijkheid, en dat was aan het begin van de oorlog bij uitstek het geval. Vanaf de eerste regels ('Om half 4 werd ik wakker door geluid, dat ik niet dadelijk begreep. Hendrik zei: "Er wordt geschoten – vliegtuigjes".') legt ze in haar dagboek als een verslaggever alle gebeurtenissen en ervaringen vast. Voor een belangrijk deel is het oorlogsleven net het gewone leven: 'Wij waren vandaag bij de Hermansen in Hilligersberg. Toen we thuiskwamen bleek Kitty er geweest om te feliciteren met onze trouwdag – 38 jaar'. 'De Hermansen': dat zijn Boudier-Bakkers dienstbode en haar man; 'Kitty' is haar vriendin Kitty Josselin de Jong. Op zichzelf is het geen verrassende verslaglegging van een dag, maar zo'n notitie geeft reliëf aan wat ze de dagen ervoor en erna geschreven had over Engelse bommen op het Wilhelmina Gasthuis in Amsterdam en over liquidaties die de Duitsers hadden uitgevoerd als straf voor spionage.

Zo gaat dit het hele dagboek door: gewone, gezellige dagen worden afgewisseld met de steeds guurdere werkelijkheid. Op 1 januari 1941 noteert ze: 'Boutens zegt: "Ik slaap als een kat zolang 't donker blijft. Er gebeurt niets van belang in de wereld." Prachtig!' De wereldvreemdheid van de oude dichter P.C. Boutens gunt ze zichzelf niet; een week later kijkt ze weer met een verslaggevers oog: 'Het is de Joden verboden in bioscopen te komen'. Wat Boutens kon, namelijk doen alsof er 'niets van belang' gebeurde, lukt haar niet. Steeds vaker wordt het dagelijks leven getekend door de oorlog. Wanneer het eind april 1941 nog vriest, maakt ze zich zorgen om de oogst. Om vervolgens mismoedig vast te stellen: 'Enfin, de Moffen eten toch alles op. Appelen kosten f 1,50 het kilo – we zijn ermee uitgescheiden voor ons dieet, nadat we in vijf dagen voor f 7 aan vruchten hadden uitgegeven.' De tijd van vijftig gulden voor een pond boter moest toen nog komen.

Boudier-Bakker sloot zich tijdens de oorlog niet aan bij de

Kultuurkamer. Op 25 november 1941, wanneer de plannen bekend worden die het nationaalsocialistische regime met het literaire leven voorheeft, schrijft ze ferm in haar dagboek: 'Het is een wonderlijk gevoel bijna veertig jaar geschreven te hebben en dan opeens niet meer te *mogen* schrijven van een prul van een vent die van het werk geen aasje benul heeft. Uitgeschakeld te zijn. Ik werd er vanmorgen mee wakker. Maar geen van ons treedt toe. En het zal niet duren. Liever schrijf ik nooit meer een letter dan dat ik me bij dat uitvaagsel zou aansluiten.' Het was op dat moment voor haar niet het grootste offer: ze had niets in de pen. Het betekende wel dat er geen werk van haar herdrukt kon worden.

Ook de dag van de bevrijding beschrijft ze uitgebreid in haar dagboek, met empathie en gevoel voor spanning. Want vanaf 5 mei is er in theorie weliswaar vrijheid, maar de Duitsers zijn nog niet weg en niemand durft de vlag uit te hangen. 'Stille dag', schrijft ze over 6 mei. 'De feestvreugde terneergeslagen door het aldoor uitstellen van de intocht.'

Met minachting schrijft ze over de Nederlandse nazi's: 'Mussert, Geelkerken, Blokzijl, etc. – geen van hen heeft de moed gehad te doen wat de grote nazibonzen in Duitsland deden vóór hun gevangenschap: zelfmoord plegen. De schurk Himmler vergiftigde zich tijdens zijn gevangenschap. 't Lijk van Hitler is nooit gevonden; 't heet verbrand. Göring alleen is gevangen. Goebbels vergiftigde zich met zijn vrouw en kinderen.' Voorbeelden die nagevolgd hadden mogen worden, impliceert ze, maar de Nederlandse nazi's waren er te laf voor.

Een dag later wordt er wel feestgevierd, het Wilhelmus gezongen, en dan heeft Boudier-Bakker ook oog voor het lot van de meisjes die Duitse soldatenvriendjes hebben gehad: 't volk heeft de meisjes, die aldoor met Duitse soldaten hebben gelopen, kaal geknipt. Er zijn daarbij ook ernstige mishandelingen gebeurd: meisjes in 't water gegooid.'

Datzelfde mededogen betuigt ze enkele maanden later ook voor de manier waarop er met de literaire omgeving werd omgegaan:

Overal zijn nu de zuiveringscommissies aan het werk. Verscheidene hoogleraren, ambtenaren, acteurs, letterkundigen zijn gestaakt of geschorst wegens slapheid of medewerking onder de Duitse terreur. Jo van Ammers-Küller, van wie een brief gevonden werd aan Rost van Tonningen in 1940, uiterst bezwarend, is veroordeeld tot 1959 geen boek te mogen uitgeven, ook geen herdrukken mogen verschijnen. Wat een rampzalig einde na zoveel goed en succesvol werk.

Zo streng zou de zuiveringscommissie overigens niet blijken te zijn, maar het valt op hoeveel empathie Boudier-Bakker weet op te brengen voor de in ongenade gevallen schrijver die verder op weinig sympathie van collega's kon rekenen.

Naast haar dagboek schreef ze ook gedichten over de oorlog: een heel andere vorm voor een vergelijkbare inhoud. Die gedichten waren wel bedoeld voor publicatie, wat niet per se betekent dat zij ze als echte poëzie beschouwde. Net als Gerhardt mikte ze op de gevoelens van mensen die de 'vijf zware jaren' waren doorgekomen. Ze schrijft in haar inleiding:

Deze verzen, die ikzelf niet als 'gedichten' beschouw in den zin en naar den eisch, dien ik aan een waar gedicht stel, zijn niet anders dan gevoelsuitingen, die natuurlijkerweg zich onder den druk der tijden schikten in maat en rijm.

Gevoelsuitingen dus, niet per se kunstzinnig geschreven gedichten. *Geef acht! Oorlogsverzen* verscheen al kort na de oorlog en wat in het dagboek als droog nieuwsbericht werd opgeschre-

ven, klonk rijmend al heel anders. De gruwelijke gebeurtenissen krijgen een dramatische vorm, zoals in het geval van een groep verzetsstrijders die in het voorjaar van 1942 gearresteerd werd en ter dood veroordeeld. Hun verhaal is de geschiedenis ingegaan als het 'Proces der 72'. Boudier-Bakker schrijft in haar dagboek: 'Het is een zwarte dag geweest. 72 van de 79 gevangengenomen oud-officieren hebben den kogel gekregen, beschuldigd van heimelijke plannen van verzet tegen den vijand. Ik kan aan niets anders denken. Er staat een huichelachtig, zg. beklagend stuk over in den kranten.' Boudier-Bakker is emotioneel over het nieuws en kritisch op de gelijkgeschakelde (dat wil zeggen nazi-vriendelijke) pers. Dat ze nergens anders aan kan denken, zal een van de redenen zijn dat ze er een gedicht over schrijft waarin het verhaal een algemenere lading krijgt. De slotregels van 'De Twee-en-Zeventig' luiden:

Kan Nederland ooit van dien wond genezen?
Een donkere muur schijnt om ons gerezen...
In de kranten stond 's morgens te lezen,
Dat twee-en-zeventig Nederlanders
Den kogel hadden verdiend.

Zo vormen de gedichten een parallelle geschiedenis. Een gedicht uit de eindfase van de oorlog, ('Wij wachten' uit april 1945) eindigt met de regels: 'Mijn God! We zijn zoo moe van strijd! / Gééff Gij ons 't eindelijk: bevrijd!' Een maand later is het dus zo ver, wat beschreven wordt in het gedicht 'Ommekeer'. Ook bij Boudier-Bakker is er vreugde, zij het niet zonder reserve.

Kan ons hart deez' vreugde nog omvangen
Dat zo vol van kwelling is geweest?

Het is duidelijk dat de pijn niet in één keer weg kan zijn en de vraag of het wel mogelijk is om de bevrijding echt te véren, wordt nog drie keer gesteld, totdat ze vaststelt: ‘Ja, het kàn!’ Maar dat neemt niet weg dat de ‘bittere tranen’ niet zomaar vergeten zijn. In het gedicht ‘Vrede’ van twee dagen later, waarmee de bundel besluit, gaat het ook over de bezinning die naast het feestgejoel niet mag ontbreken:

Daar is naast feestgejoel
Een ernstig bezinnen,
Wij staan niet aan het eind
Maar aan een nieuw beginnen.

Dit vooruitkijken blijft de grootste gemene deler van al deze oorlogsgedichten: ze zijn in de wij-vorm geschreven en moeten ‘het land’ helpen om weer verder te komen.

We kunnen er niet meer tegen

Ook M. Vasalis hield een dagboek bij en schreef in de oorlog poëzie. Minder dan Boudier-Bakker of Gerhardt had zij de behoefte om voor het land te spreken en dat is ook niet zo gek: Vasalis was nog geen gevestigde naam; haar debuut was in 1941 verschenen. Toch was zij in oktober 1945 de eerste die fragmenten van haar oorlogsdagboek publiceerde, namelijk in het tijdschrift *Criterion*. Haar overwegingen lijken vooral literair te zijn geweest: de gekozen passages zijn mooi op een traditionele manier, de persoonlijke oorlogsellende vermijdt ze, net als in de rest van haar werk. Want hoewel de oorlog daarin nauwelijks expliciet aan bod komt, is haar carrière er wel degelijk beslissend door beïnvloed – dat blijkt niet alleen uit het dagboek,

maar ook uit de correspondentie. Op 11 februari 1940 schrijft ze bijvoorbeeld een kaartje aan Menno ter Braak.

Zeer geachte meneer Ter Braak,

Ter elfder ure stuur ik u het manuscript van mijn verhaal toe en ik maak wel zeer mijn excuses, dat ik het nu pas doe. 'Die Emmy' heeft n.l. eerst de correcties aangebracht zoodat ik dit pas laat terug kreeg & waarschijnlijk heb ik er wel tegen opgezien u dit te sturen.

Mag ik u eens vragen of de Vrije Bladen nog bestaan? Ik heb op 't oogenblik wat meer tijd omdat ik niet meer op het gekkenhuis werk. In Mei gaan we – Hitler volente – toch voor een jaar naar America, zooals het oorspronkelijk plan was, & het is mijn illusie voor die tijd nog iets op literair gebied te kunnen produceeren.

Maakt u het goed? Bent u aan een roman bezig, of is dat een onbescheiden vraag?

Vader volgt op 't oogenblik de colleges die Zernike 's Zaterdagmiddags geeft voor leeken & andere afgestudeerden hetgeen me een aardige instelling lijkt.

Met het manuscript heb ik geen haast. Het lucht me op als het uit huis is & bovendien is de boekenweek er al haast. Met vriendelijke groeten & de meeste hoogachting.

M. Droogleever Fortuyn Leenmans

Het is een postkaartje zonder literaire pretentie, en juist daarom laat het mooi zien hoe Vasalis als schrijver het midden probeert te vinden tussen haar gewone leven en haar literaire ambitie. Het manuscript dat ze aan Ter Braak stuurt, is dat van 'Onweer', een verhaal dat met twee andere het Boekenweekgeschenk van 1940 vormde. (De andere twee auteurs waren Jan Campert en

Egbert Eewijck.) ‘Die Emmy’ is Emmy van Lokhorst, die als redacteur van het Boekenweekgeschenk Vasalis had geselecteerd. Ter Braak vindt het verhaal prachtig, schrijft hij in zijn antwoordbrief van 25 februari, en hij stimuleert haar het zo snel mogelijk te publiceren. Ook verzekert hij haar dat het literaire tijdschrift *De Vrije Bladen* nog bestaat.

Uit de briefwisseling blijkt dat Vasalis goed wist wat ze wilde. Haar man had een Rockefellerbeurs gekregen waarmee hij als onderzoeker naar Amerika zou gaan, en als ze zwanger raakt, groeit haar enthousiasme alleen nog maar. Het ongebooren kind noemt ze, omdat het in Amerika geboren zou worden, alvast Winnetou, ‘doodsvijand der bleekgezichten’. Maar met de oorlogsdreiging neemt de onzekerheid toe. Haar man kan een baan in Rotterdam krijgen en bovendien adviseert de Rockefeller Foundation de fellows ‘to cancel their plans’. Wanneer dat advies wordt ingetrokken, hebben Vasalis en haar man al besloten in Nederland te blijven, vooral omdat ze ‘met haar ouders, Ank, Els en andere familie en vrienden deze nare tijd wil doorstaan’.⁶ Ze blijven, en dat terloopse en onheilspellende ‘Hitler volente’ (als Hitler het goed vindt, een allusie op ‘deo volente’) blijkt profetisch. De wereldpolitiek staat persoonlijke ontwikkeling in de weg. Vasalis plaatste het tussen streepjes, alsof het een bijgedachte was, op een kaartje dat verder vol staat met ontspannen gekeuvel, vol typerende schrijversonderwerpen, van tijdschriften en uitgevers tot de Boekenweek. Maar ook zij ontdekte dat een onafhankelijke keuze onmogelijk werd.

Zoals Ter Braak in zijn antwoordbrief schreef: ‘Dit alles natuurlijk: Hitler volente; die term duikt letterlijk overal in brieven op, zooals in de middeleeuwen “appropinquante termino mundi” – terwijl het einde van de wereld nadert.

Publiceren zou ze, maar Ter Braak maakte het niet meer mee. Vasalis’ eerste bundel, *Parken en woestijnen*, verschijnt vroeg in

1941 (er staat 1940 in het colofon, maar vanwege papiertekort was er vertraging geweest bij de productie). Het is vanzelfsprekend een bundel die de periode van voor de oorlog markeert – en op een bepaalde manier ook afsluit. De ontvangst is positief: Anton van Duinkerken en Simon Vestdijk zijn enthousiast (de laatste had nog meegelezen) en Du Perron en Ter Braak waren eerder al vol lof geweest over gedichten die in tijdschriften hadden gestaan. De bundel verkoopt bovendien goed. Uitgever A.A.M. Stols dateert alle herdrukken op 1941, omdat Vasalis weigert zich bij de Kultuurkamer aan te sluiten. Er mag dus geen werk van haar herdrukt worden, maar Stols weet steeds weer nieuwe exemplaren ‘bij te toveren’, zoals ze schrijft.

De vreugde over dit succes is echter niet ondubbelzinnig. Door de oorlog komt het dichterlijk werk van de afgelopen jaren opeens in een compleet nieuwe politiek-maatschappelijke context terecht. Het gaf Vasalis te denken, vertelde ze jaren later. In 1974, als ze de Constantijn Huygensprijs ontvangt, kijkt ze in haar dankwoord terug op de oorlogsjaren: ‘Wat mij in en na de oorlog overkomen is komt hierop neer: een enorme relativering van mijn eigen lot... Ik moest voortdurend tot de conclusie komen dat mijn commentaar volstrekt overbodig was.’ Of zoals ze op 12 februari 1941 schreef: ‘Al het schrijven lijkt me nu onzin.’⁷

Dat de werkelijkheid te groot kon zijn voor de poëzie, blijkt ook uit de dagboeken en brieven. De gezellige toon van het vooroorlogse kaartje aan Ter Braak maakt door de jaren heen plaats voor een droge, uiteindelijk zelfs sombere toon. Ze is nergens dramatisch, maar hoe ingrijpend de oorlog is, wordt pijnlijk voelbaar.

In haar tweede bundel, *De vogel Phoenix* (1947), staan veel gedichten waaraan ze tijdens de oorlog werkte. Toch komt de oorlog zelf er slechts één keer expliciet in voor, in de beroemde regel: ‘Ik droomde in de oorlog, dat het oorlog was.’ De bron

daarvan is terug te vinden in haar oorlogsdagboek, in een verslag uit september 1943. Ze heeft een droom gehad die ze als verlossend omschrijft. Het was oorlog in de droom, waarin een houten Rode Kruis-vliegtuig landde met gewonden, die in een tent werden ondergebracht. Ze wordt binnengeroept om een vogel vast te houden.

Hij was dood binnengedragen, maar nu geheel ongedeerd. Ik ging naar de vogel toe. Hij omklemde met een klauwtje mijn rechterwijsvinger, stijf & onontkoombaar. Hij hield mij vast, niet ik hem. En na enige tijd zag ik, dat mijn vinger blauw werd en op de ongeverfde houten tafel begon te schrijven als een vulpen. Toen keek de vogel om. Omhelsde mij even met zijn vlerken, zei, dat hij Phoenix was. Ik werd zeer gelukkig wakker. De gewonden in de tent waren uitsluitend dieren. Lees Phoenix van Schmidt Degener. Het boeit en verrukt mij.

Het is zo'n omineus verslag dat je je nauwelijks aan de indruk kunt onttrekken dat ze in het opschrijven alvast elementen heeft toegevoegd die de droom poëticaal maken. De vulpen, het schrijven als manier om gruwelen te verwerken: dat zijn de zaken waar poëzie van wordt gemaakt.

De werkelijkheid werd nog gruwelijker: korte tijd later overleed haar tweede kind Dicky aan polio. De gedachte aan Phoenix komt terug, een paar maanden later schrijft ze over de 'wanhopige leegte' en juist de 'volte van gevoelens'. Dicky is Phoenix geworden en Phoenix 'is weggegaan. Ik kan niet meer schrijven'. Ze schrijft toch verder, het resultaat is het gedicht 'Phoenix I' uit die vrijwel gelijknamige bundel, een gedicht over de droom, over schrijven, over haar zoontje.

Het gedicht begint met een beschrijving van die droom: 'een houten vliegtuig daalde uit de lucht / en wanklend reed het door

het hoge gras'. Uit dat vliegtuig komen de dieren, als een soort omgekeerde ark van Noach: 'de gewonde dieren, / van elk soort een, sleepten zich naar een tent'. Een van die vogels lijkt wel in brand te staan: 'een grijze vogel met een blauwe kop, / als een blauw vuur.' Het is de vogel uit de titel.

Was hij gewond en moest ik voor hem zorgen?
Hij klemde droge klauwtjes om mijn vinger heen.
Zo werd het nacht, verblekend tot de morgen,
roerloze ochtend en de zon verscheen.

En toen ik neerzag op mijn eigen handen,
toen was de vinger, die hij klemde, blauw
en schreef een vers, terwijl de vogel brandde...
Toen keek hij om, of hij mij zegnen wou.

Na de verwerking van deze ervaring gaat het dagboek weer dicht. Het blijft meer dan acht maanden gesloten; pas in de herfst van 1944 slaat Vasalis het weer open. Vanaf dat moment schrijft ze met iets meer regelmaat over de hongerwinter, die 'lange, worstelende afmatting'. Soms zit ze in de bibliotheek en geniet even, wanneer de zon schijnt. 'Dat was het verraderlijke: het openbloeien, het weerloos worden van verlangen en vermoed geluk en in dat weerloze de ijskoude wind van de werkelijkheid. Het offensief van de Duitsers is tot staan gebracht. Ik wou zo graag schrijven, maar ik ben zo moe' (28 december 1944). Een paar maanden later doet ze helemaal geen moeite meer om poëtisch te formuleren.

Het dooit. Vanochtend dacht ik dat ik lag te luisteren naar een dichte regen, maar het was een lek in de geysers. Het regende in de badkamer. De aardappelen en de meubeltjes van oom

Johan stroomden onder.

De voorraden geïnspecteerd, valt niet erg mee.

Enkele dagen later wordt het warmer en lijkt de grootste ramp van de hongerwinter voorbij. Daar schrijft ze nog onderkoelder over.

Eerste lente-dag. Daar kunnen we niet meer tegen.

Toch wordt het iets beter: ze overweegt nog een novelle te gaan schrijven en de literaire wereld komt weer wat vaker terug in haar gedachten: 'Ik ben verdroogd en zelfs een tikje verbitterd, hoera, wat zou Vestdijk blij zijn als ik droge, bittere versjes ging maken.'

Een kleine drie maanden later, op 7 mei 1945, bevat het dagboek slechts het woord 'Vrede'. Expliciete vreugde is er niet – en het kost haar veel moeite om in de maanden daarna weer aan het werk te gaan. De 'futiliteit, de infantiliteit van de mensen in het algemeen en wij in het bijzonder' kwellen haar. Vasalis probeert afstand te nemen van de oorlog en het eerste resultaat is twee jaar later *De vogel Phoenix*, waarin de oorlog onmiskenbaar aanwezig is zonder de poëzie te overwoekeren. De oorlog is voorbij, maar 'een nieuw beginnen', dat ging niet zomaar.